

Beke József

Bonyodalmak az Arany-versszövegek és -magyarázatok körül

*Minden szál hozzá vezetett,
és minden szál tőle vezet...*

Szerb Antal

1

Arany egyik legjobb ismerője, Keresztury Dezső szerint: *„Arany az irodalmi nyelvnek olyan összegezésére törekedett, amelynek legfőbb szabályát [...] ilyenformán fogalmazta meg: az irodalom, a költészet nyelve a nemzeti élet és művészet nyelve legyen. Olyan nyelv tehát, amely a felhalmozódott nyelvi kifejező-készletekből mindent magába foglal, ami az élet teljes, művészileg felfokozott s elrendezett gazdagságát a nemzet minden tagja, rétege számára elérhetővé, megérthetővé teszi.”*

Hálás vagyok a sorsomnak, hogy ennek a művészileg felfokozott gazdagságnak nagy-kőrösi gyerekkorom óta, később a 40 évi tanítás során, és újabban hat éve a teljes költői nyelv szótárba rendezése közben minden szabad órámban csodálója lehetek. Napjaim azonban korántsem csak csodálattal telnek, bizony tele vannak küszködéssel is, de ennek okozója nem a költő, hanem a különböző verskiadások szövegeinek és magyarázatainak pontatlansága. Mivel nagy költőnk verstermésének igazán megbízható kiadása nincs, kénytelen vagyok időm jelentékeny részét arra vesztegetni, hogy a rendelkezésemre álló kiadások összevetése során kiderülő hibák korrigálása útján helyreállítsam a feltehetően helyes szöveget.

2

A mi klasszikus Arany Jánosunk alighanem nagyon gyakran feszeng a Kerepesi temetőbeli szűkecske fekhelyén, de az is lehet, hogy – mint a vén gulyás, Marci bácsi – „Vagy tud, vagy nem is tud e komédiárul”, ami versszövegeinek pontatlansága körül lejátszódik. Pedig ő törekedett költőként is, tanárként is, szerkesztőként is a pontos, egyértelmű kifejezőmódra, s aligha sejtette, hogy szavainak véletlen vagy szándékos megváltoztatása milyen félreértéseket, esetleg értelmetlenségeket szül néhány emberöltő múltán.

Szavait igazán „kőbe lehetne vésní”, de sem ő, sem utódai nem tették, pedig talán ez lett volna az egyetlen módja annak, hogy változatlanok maradjanak. Sajnálatos tény, hogy az alkotó elhunytá után figyelmetlen nyomdászok vagy jóindulatú, de túlbuzgó sajtó alá rendezők keze közé került a MŰ, s idők és kiadások folyamán „csiszolódik”, „korszerűsödik”, ki itt, ki ott igazít rajta, a következő „hozzáértő” vagy észreveszi az önkényes változtatást vagy nem, ha igen, akkor vagy elfogadja, vagy visszatér valamelyik régebbi

változathoz, vagy újabbat talál ki. S szegény költő annál inkább részesül a mű gondozóinak kényszerű figyelmességéből, minél többször adják ki. Lám, lám, az a paradoxon alakul ki, hogy legjobban tehát az jár, aki olyan művet alkotott, ami csak egyszer jelent meg, mert ez meg fog maradni a maga vélt vagy valós tökéletességében az idők végezetéig.

3

Az utóbbi közel harminc esztendő alatt készített három írói szótáram, a *Bánk bán-szótár* (1991), a *Zrínyi-szótár* (2004) és a *Radnóti-szótár* (2009) munkálata során a kezem alá került szövegek pontosságát tekintetében érdekes tapasztalatokat szerezhettem. Legkönnyebb dolgom ezen a téren a *Bánk bán-szótár* készítése során volt. Dr. Orosz László 1983-ban megjelentette Katona József drámájának elismerten kiemelkedő alaposságú kritikai kiadását, és e pontos szöveg alapján könnyű volt szótárt szerkeszteni. A Zrínyi-szövegek feldolgozása során azt tapasztaltam, hogy azok annál pontosabbak lettek, minél többször jelentek meg: tehát a legkevésbé gondom a legtöbbször kiadott *Szigeti veszedelem* szövegével volt. A *Radnóti-szótár* készítése során is küszködtem a szövegromlásokkal, vissza-vissza kellett nyúlnom azokhoz a szövegekhez, amelyek még a költő által kiadott és ellenőrzött kötetekben találhatóak. Már itt kialakult bennem az a meggyőződésből fakadó munkamódszer, hogy ahol akár a szóalak valamilyen tekintetben kérdéses lehet, akár az értelem zavarosnak látszik, ott azonnal a régebbi kiadásokban kell utánanézni, és ennek során világos lett előttem, hogy a költők gondosabbak, mint a nyomdászok és a sajtó alá rendezők, sőt az is: a régi kiadások viszonylag pontosabbak, mint az újabbak. Ugyanez a véleménye Pásztor Emilnek is, aki a *Toldi* szavainak feldolgozása előtt – keresve a pontos szöveget – két kéziratot és hat különböző nyomtatott kiadást vetett össze, majd megállapította: „A szöveg a felsoroltak egyikében sem teljesen azonos valamelyik másikkal.” Ugyanekkor arról is meggyőződött, hogy a Ráth Mór által 1883-ban megjelentetett kiadás *Toldi*-szövege olyan, amelyen „az előbb-utóbb elkészülő korszerű kritikai kiadásnak” alapulnia lehet. Magam is úgy vélem, hogy ennek a XIX. sz. végén többször megismételt kiadásnak a szövege nemcsak a *Toldit*, hanem az egyéb verses műveket illetően is viszonylag megbízhatónak tekinthető. (A „viszonylag” kifejezéssel arra utalok, hogy tüzetes vizsgálattal ebben is akadhatnak, bizonyára akadnak is elírások, nyomdahibák. Például teljesen érthetetlen számomra, hogy a *Szent László* című vers szövege miért más akkor, amikor versek között közlik, és más akkor, amikor a *Toldi estéje* V. énekében betétként szerepel.)

4

Kétségtelen, hogy a műélvezethez vezető út az alkotás kifejezéseinek megértésén keresztül vezet, a megértés alapja viszont a pontos szöveg. Ha egy különírt kifejezés összetett szóvá válik, illetve ha egy összetett szó „véletlenül” szétcsúszik, annak eredménye mindenképpen a helytelen értelmezés: jobb esetben csak megváltozik a jelentés, rosszabb esetben nevetséges értelmetlenséghez vezet. Persze mindkettőnek az az eredménye, hogy maga a költői alkotás és vele a művészi szándék sérül. A „jobb” esetre (Pásztor Emil nyomán) a *Toldi* közismert jelenetéből, a farkasokkal történt küzdelemből idézek:

„S mint midőn a bika dolgozik szarvával,
[Toldi] Fölveti a farkast egy erős rugással.
Messze az avasba esik a vad állat” (V. ének)

Arany így különírja a két utolsó szót, több kiadásban azonban egybeírva találjuk. Mi a jelentésbeli különbség? Az, hogy a költő érzékelteti a *vad* szó különírásával: itt a harc közben konkrétan egy megvadult „vad állat”-ról van szó. Ha egybeírjuk, a kifejezés általánossá, mondhatni: jelentéktelenné válik, hiszen a farkas természetesen vadállat.

A „rosszabb” esetre *A lacikonyha* című vers egyik részletét hozom példának. Itt a téli vásár tipikus képét jeleníti meg a költő, a szituáció ismerős: kétoldalt az árusok sátrainak sora, közbül a sétáló vásárlók. Ekkor némely kiadásban azt olvashatjuk, hogy az egyik fagyoskodó árus a

*„...szabad ég alatt,
Lehintett szalmán fel s alá szalad,
Gondolja: beh jó volna egy kemence,
Mely a vásárt befűtené egyszerre!
Csak úgy neveti őt egy sanda ló...”*

Az még elképzelhető, hogy egy ló kancsal, hibás szemű, netán még sandalítani is tudhat, de hát pont egy vásár kellős közepén? Hiszen a vásárokon mindig elkülönül az állatvásár. Érdemes megnézni ezt a szöveget a fentebb említett régi kiadásban. Kiderül, hogy bizony nem a ló sanda itt, hanem a szöveg sanda, kancsal, hibás. Nincs is szó lóról, csak egy *sandaló*, tehát vagy kancsalító, vagy hívogatóan kacsintó kövér kofaasszonyról, aki neveti a fagyoskodó szomszéd árust:

*Csak úgy neveti őt egy sandaló,
Széles gyökérre vergődött kofa,
Ki a hidegnek alig néz oda,
Fűtvén bokáit bögre-kandaló*

Tudjuk, hogy a „nyomda ördöge” sok mindent elbír, sok mindent rá is lehet fogni. Talán figyelmetlenség, talán ez az ördög okozta, hogy szétcsúszott a „sandaló” szó kétfelé, lett belőle „sanda ló”. A baj az, hogy a fenti két szöveghiba, a *vadállat* és a *sanda ló* abban a kiadásban található először, amely az Akadémiai Kiadónál jelent meg a múlt század közepén, így ezt kritikai kiadásnak tekintették, ennél fogva (hibáival együtt) követték is a későbbi kiadók.

Ezeknek az Akadémiai Kiadó által megjelentetett Arany-köteteknek sajtó alá rendezője, szöveggondozója Voinovich Géza kitűnő, tekintélyes irodalomtörténész, szerkesztő volt, aki rokonság révén hozzáfért az Arany-hagyatékhoz, ugyanis a költő fiának, Arany Lászlónak az özvegyét vette feleségül. A sok értékes eredeti dokumentumot jó szándékúan saját villájába menekítette, ebből aztán sajnálatosan az lett, hogy a főváros ostromakor minden elpusztult. Voinovich elismerésre méltó, óriási munkát végzett, amikor a költő verses műveit aprólékos, hasznos adatokkal, jegyzetekkel ellátva adta ki az 1950-es évek elején. Sajnálatos azonban, hogy a kritikai kiadások talán leglényegesebb követelményét, a szövegpontosságot tévesen értelmezte. A költő alkotásait nem a nyelvész pontosságával kezelte, hanem irodalomtörténészként inkább a művek keletkezési körülményeinek és utóéletének adatszerűségeire koncentrált. Mentségére szolgálhat, hogy amikor nagy munkáját elkezdte, még nem volt kötelező kritikai kiadásban a betűhív szövegközlés, így saját belátása szerint – és gyakran nem következetesen – modernizálta a „régies” szövegeket. Változtatásait a helyesírás módosulásával indokolta, ezt azonban túl szélesen értelmezte, s az eredmény túlmegy a legszükségesebbeken, főként az egybeírás-különírás területén jelent sajnálatos szövegromlásokat. Rigó László szerint „*Arany életművének korszakos jelentőségéhez egyszerűen méltatlanok a sorozat első, a lírát és a verses epikát tartalmazó darabjai.*”

Pedig az alábbi eset jól mutatja, hogy a költő maga mennyire vigyázott a kezéből kiadott mű pontosságára. Számos sírverse közül az egyiket 1858-ban Nagykőrösön írta egy pesti „pénzügyi Biztos Úr” megrendelésére: *Knócz József és László sírverse*. A megfogalmazott szöveghez mellékelte levelében a költő ezeket írja: „*Mértékes [=időmértékes] sorokat, distichont választottam, mert ez jobban hangzik emlékfóliárokra, mint a rimes vers. [...] Még csak arra kérek figyelmet fordítani, hogy ha a vers fölmetszetik: a metszés pontosan, betűről betűre történjék, mert csak egy accentus [=ékezet] vagy comma [=vessző] elhagyása is megzavarhatja s neveltségessé teheti a verset, pedig nem szeretném, hogy nevem alatt valami értelmetlenség álljon.*”

Az igen szép vers szövegében valóban vannak olyan kifejezések, amelyek pontossága miatt aggódhatott a költő, pl. „*Tiszta becsülettel*”, vagy ez a hexameter: „*A fáradhatlant fáradtság győzte le végre*”. A levél egyébként megtette hatását: a budai Vízivárosi temetőben 1909-ben még látták a sírkövet, amelyen a szöveg teljesen pontos vésetű volt, de a temetőt 1931-ben fölszámolták, ma már nyoma veszett. Kár, mert ez a vers csakugyan „kőbe vésvé” változatlanul maradna, nem úgy, mint a nyomtatott alkotások némelyike.

5

A szótár készítése során eleinte meglepődtem, hogy az Arany-szövegek feldolgozása közben egészen primitív hibák, elírások tömegével kellett szembenéznem. (Persze, gondoljunk csak bele: a szótárszerkesztőn kívül van-e még valaki, aki tüzetesen, alakilag és értelmileg végigvizsgálja a költő versanyagának több mint 280 000 szavát?) Az Arany-verskiadásokban a Zrínyi-kiadásokban tapasztalt kikristályosodás sajnálatosan nem tapasztalható, a hibák az idők folyamán meggyökeresedtek, néha még szaporodtak is.

Arany azt írja egyik versében, hogy a hozzáértő „*Fülét csóválja a rossz rím felett*”, és helyteleníti, hogy „*szemnek írunk, a fül második / Érzés*”. Ezt a „második érzést” minden időmértékes verssor esetében kénytelen vagyok használni, hogy a ritmus alapján kiszűrjem a hibákat. Például a több ezer szabályos hexameterből álló *Az elveszett alkotmány* III. énekében ezt olvasom a sor elején: „*Én feltétlenül fizetem.*” Bizony ez így próza. Nem is hiszek a szememnek, sem az Osiris Kiadó 2006-os, sem a Szépirodalmi Kiadó 1956-os kiadásának, meg is találok a régi 1884-esben helyesen: „*Én feltétlenül fizetem...*” Ez már jó a fülnek.

A *Csaba királyfi* I. részének II. énekében ezt írta a költő:

*Úgy tetszett néki mintha // öccsével egy vadon
Pusztába' gímet úzne, // szilaj vadászaton*

Ez jambikus, sormetszetes sorfajta (úgynevezett nibelungizált alexandrinus, a // jelet én tettem bele!), olyan, mint a közismert: *Nem tudhatom, hogy másnak // e tájék mit jelent*. Csakhogy a Voinovich-féle „kritikai” kiadás nyomán gímet helyett gímet hoznak a későbbi kiadások, így elrontják a szabályos ritmust.

Apróságnak tűnik egy kötőjel, de annak is fontos szerepe lehet, természetesen Aranynál van is. A *Buda halála* egyik helyén több kiadásban is ezt látom:

*Így a hunok közt is háborog az alrend,
M megbódul az elme, és megbomol a rend;
Csoportosan öt-hat dugja fejét össze:
S a vérszapot érzi, s mond: nagy-idő lesz-e!*

Az, hogy a *nagy-idő* kötőjellel van, versben előfordulhat, nem feltűnő (hiszen itt éppen valamilyen komoly veszélyre céloz). Hogy a *lesz-t* régiesen vagy a népies hangzás szerint (főként az *össze* szóval rímelve!) hosszú sz-szel írja, szintén elképzelhető, máshol is előfor-

dul Aranyánál, éppen azért, mert maga mondja, hogy „a fülnek ír”. De azt nem akarom elhinni, hogy Arany a kijelentő módot összetévesztette volna a kérdővel, tehát kötőjellel írná: *lesz-e*, ráadásul a fölkiáltójel is mutatja, hogy semmiképp nem kérdő alakról van szó. (Úgy látszik, senkinek nem tűnt fel, hogy a sorvégi *e* itt az *ez* mutató névmás *z* nélküli alakja, és a *z* megint a rím hangzása miatt maradt el, ami Aranyánál többször is előfordul hasonló esetben.)

Sajnos a kérdéses szöveg a régebbi és újabb kiadásokban mindenütt kötőjellel van, de én nem hittem egyiknek sem. Az MTA Könyvtára Kézirattárának e-mailt küldtem, megírtam gondomat, és kértem, szíveskedjenek megnézni a kézirat megfelelő helyét. Jött is hamarosan ez a válasz: „Megnéztem a kéziratot, abban betű szerint ez áll (140. o.): *nagy idő lesz e!* A nyomtatott kiadásokkal szemben tehát Önnek van igaza, ráadásul a »nagy idő« szavak között sincsen kötőjel, s Arany a »lesz« szót két *s*-sel írta. (Tóth Gábor osztvezh.)” [Ezúton is köszönöm a szívességét.] Ezzel fölmenthettük a költőt egy olyan helyesírási tévedés gyanúja alól, amelybe a gondatlan kiadók keverték bele.

Az *elvesztett alkotmány* egyik jegyzetében Arany megmagyarázza, hogy mi az a nemesi útlevel; „*Megyék adták ki, s híd-, vásárvám stb. mentesség volt.*” Voinovichnál és a legújabb, 2006-ban az Osiris Kiadónál megjelent kiadásban a *vásár* után is kötőjel áll, így az értelme: *vásármentesség*, ami természetesen értelmetlenség.

Más jellegű, komolyabb, és főként a legveszélyesebb hibák közé számíthatjuk a szócsereket, tehát azt, ha az eredeti helyett másik, önmagában értelmes szót tesznek a kiadók(?), nyomdászok(?), csak éppen ez hamisítás, eltorzítása a versnek. Azért veszélyesebbek, mert a gyanútlan olvasó könnyen elsiklik fölöttük, vagy éppen művészi különlegességnek tekinti.

A *Bolond Istók* I. énekének 1. versszakában eredetileg ez áll:

*Kedvem van énekelni (ritka kedv
Egy idő óta!) s ami több, vigat,
Vagy víg-szomorkást, melyben játszi nedv
(Humor) nevetet s olykor szívre hat.*

Voinovich kiadása óta szinte minden kiadásban a *nevetet* helyén *nevetett* áll. Versben ugyan sok minden, az is elképzelhető, hogy a *humor* (megszemélyesítve!) *nevetett*, de az nem létezik, hogy Arany a *nevetett* múlt idejű ige mellé odateszi a *hat* jelen idejűt.

Nemrég a budapesti Nap Kiadó vezetője megkért, hogy legújabb Arany János-versválogatásuk szövegét vizsgáljam felül. Nem tudom, honnan vették a megküldött szövegeket, de bőven találtam hibát.

Javítani kellett például a *Hatvani* című vers egyik részletét:

*„Hallgatva várnak
Jöttére a tudós tanárnak,
Ki a fekete könyvben olvas,
S korán arannyá válik a vas.”*

Az utolsó sor szerint a titokzatos professzor *korán*, tehát esetleg gyorsan(?) vagy talán hajnalonta(?) tudja arannyá változtatni a vasat. Csakhogy a költő nem *korán*-t, hanem *kohán*-t írt, tehát a vas nem is gyorsan, nem is hajnalban, hanem a *kohó* tűzétől válhatna(?) arannyá. Az ilyen jellegű hiba úgy keletkezik, hogy valaki nem érti a valóban szokatlan *kohán* [=kohóján, tűzén] kifejezést, és a problémát „megoldja” egy közismert más szóval: *korán*. A következő kiadásban így már nincs is „probléma”, így már „érthető”.

Több Arany-kiadásban hasonló „szóigazítást” találunk a *Buda halála* VIII. énekének 73. versszakában. Itt arról van szó, hogy a két asszony, Buda és Etele felesége összeveszett egymással, de a férjek parancsára látszólag megbékülnek. Ekkor írja a költő:

*Ámde, mikép sírást ha gyerek elhagyja,
Sajog a két asszony szíve-indulatja;
Mosoly ül a szemben, csevegés a szájon:
De nem óhatják, hogy odá bent ne fájjon.*

Arany itt azt fejezi ki, hogy az asszonyok kedélyesen csevegnek, de nem tudják magukat megóvni, megmenteni az előző veszekedés fájdalmas emlékétől, vagyis szívük mélyén ott maradt a tüske. Voinovich kiadásában talán a nyomdász nem értette az *óv* igének ezt a régies, *v* nélküli alakját, de rájött: csak egyetlen betűt kell beszúrnia, hogy „értelmes” szót kapjon, így lett az *óv* igéből *óhajt*: *De nem óhajtják, hogy odá bent ne fájjon*. Ennek így nem sok értelme van, de a későbbi kiadások ismétlik a hibát, nem törődve azzal, hogy az egész sor értelme szinte ellenkezőre változott.

Ez a következő hiba csak véletlenül derülhetett ki, annyira nem feltűnő. Az *Írjak? Ne írjak?* című vers legelején olvashatjuk az eredetiben:

*Eh, félre tőlem együgyű szerénység!
Máshol megy az: itt minden a legénység;
Szerény koldúsnak táskája üres;
Ki mer, nyer, és talál az, ki keres.*

Teljesen jónak látszik az újabb kiadásokban található ilyen sor: *Szegény koldusnak táskája üres*. Csakhogy éppen azért lett nekem ez gyanús, mert túlságosan is szimpla és természetesen, hétköznapien odaillő a *szegény* jelző a koldushoz meg az üres tarisznyához. Persze csak akkor illik oda, ha sajnálkozni akarunk a kolduson. Arany versében azonban nem sajnálatról, hanem egy általános alapigazságról van szó, amely szerint a szerény ember mindig a rövidebbet húzza az életben. (Természetesen *Arany*-igazság is ez: a költő személyes élettapasztalatán is alapszik, s ugyanakkor tükre a költő egyéniségének is.)

6

A közismert *Epilogus* című vers a nevezetes *Kapcsoló könyvben* a költő kézírásával maradt ránk. Ha összevetjük ezt a mai verskiadásokban, iskolai szöveggyűjteményekben található szövegekkel, vannak eltérések. Úgy tűnik, mintha a különbségek csupán a helyesírás változásából következnének: a kötőjeles „benn-ülő” helyett „bennülő”, „félre álltam” helyett „félreálltam”, „a mit” helyett „amit” stb. Van azonban egy olyan eltérés is, amelyet nem indokolhat a helyesírási szabályok változása sem. Ezt nem is hagyhatta jóvá a költő, mert az életében megjelent nyomtatásban is különírva jelent meg, ez pedig a „nagyra vágyva” kifejezés. Az, aki ezt először egybevonta a kritikai kiadásban, az a kifejezés első szavát ugyanolyan igekötőnek gondolta, mint a „félre álltam” előtagját. Pedig nem az, *nagyra* igekötőnk nincs, így *nagyravágyik* ige sincs, tehát az ebből képzett határozói igenév: *nagyra vágyva* a mai helyesírás szerint sem írható egybe. Egészen más a grammatikai helyzet a *nagyravágyás*, *nagyravágyó* főnevekkel, ezek már nyelvünkben létjogosultságot szereztek, ezekre a helyesírás külön kitér, ezek egybeírandók. Egyébként a kítűnő Arany-szakértő Barta János debreceni professzor sem követte a „kritikai” kiadást: az általa 1956-ban

kiadott *Magyar Klasszikusok* sorozat Arany János válogatott művei című kiadásban a kézirat szerinti két szóba írt kifejezés található. Persze Arany János is ugyanígy tudta a főntebb jelzett különbséget: a „nagyra vágyva” különírva áll (saját keze írásával látható a *Kapcsos könyvben*), de a *Toldi szerelme* II. énekében ezt olvashatjuk: „Így jár bizony a nő a nagyravágyással”. A *nagyra vágyva* hibás egybeírását a „kritikai” kiadás nyomán a Szépirodalmi két kiadása, valamint a legutóbbi, 2006-os Osiris-kiadás követi (el).

7

Érdekes vagy inkább sajnálatos tanulságokkal szolgál, ha *A walesi bárdok* eredeti kéziratát összevetjük a különböző kiadásokban található szöveggel. Ilyen kérdések merülhetnek fel: Miért nem maradt a dupla *W* a *Welsz* és a *welszi* szavakban? Valaki nem értette volna? (A vers címében egyenesen „walesi” szó van, az nem zavar senkit, de a „welszi” igen? Mindkettő Arany kezevonása.) Miért nem maradt a vers első szavaként az *Edwárd* szóalak, miért jobb újabban az *Edward*? (Mondja ezt valaki a-val?) Különösen azért jogos ez a kérdés, mert az *Eduárd*-ban úgylis, rímkényszerből maradnia kellett az *á*-nak, amikor a *pohárt*-ra és a *bárd*-ra rímel. Miért kellett elhagyni az *egy se’*-ből az aposztrófot? Ezek teljesen értelmetlennek tűnő változtatások irodalmunk egyik csodálatos gyöngyszemében. Aztán van itt három egybeírás problémát mutató szó: az eredeti *senkisémet*-et a ma érvényes helyesírás szerint külön kell írni, a *szét száguldanak*-ot viszont egybe, az *ételt, italt* szókapcsolatot meg kötőjellel. A különböző kiadások ezek írásában különféle variációkat követnek a modernizálás égiske alatt, holott legcélszerűbb és legegyszerűbb lenne Arany írásmódját követni, aligha zavarná a megértést. (Magam 40 évi gimnáziumi tanítás során soha nem tapasztaltam, hogy a klasszikusok szóhasználata vagy régies helyesírása különösebb fejtörést okozott volna tanulóimnak. Persze meg kell mondani nekik, hogy miért van úgy, ahogy van. A vers *tereh* szava sem okozott zavart.)

A kéziraton kívül nyolc különböző kiadásban vizsgáltam és hasonlítottam össze ennek a versnek a szövegét. A sportnyelven kifejezett eredmény önmagáért beszél: *szét száguldanak* 6:3 a különírás javára, *kocint ~ koccint* 5:4 az *egy c-s* változat javára, *az ételt, italt* 5:4 a kötőjeles írás javára.

Ha a *kocint* különböző alakváltozatainak előfordulását a kiadások megjelenésének időrendjében rendezem sorba, akkor így alakulnak a változatok: kezdetben természetesen *kocint*-ok vannak, úgy, mint a kéziratban is. Amikor a *cz* kimegy a divatból, egy 1924-es kiadásban *kocint*, de 1951-ben, a Voinovich-féle kritikai kiadásban *koccint* jelenik meg, ámde 53-ban a Magyar Klasszikusok ezt nem követi: *kocint*, ám 1956-ban és 1981-ben a Szépirodalmi két kiadása átveszi a kritikaiból a *koccint*-ot, de közben 66-ban a *Hét évszázad magyar versei* nem, tehát ebben is: *kocint*, majd 2006-ban az Osiris kiadásában megint: *kocint*. Az világos, hogy először Voinovich írta át az eredeti *kocint*-ot *koccint*-ra. Úgy látszik, nem tudta, hogy Arany a nyelvtörténetben is jártas volt, ezért tudhatta, hogy ez a szó a régi *kocog* hangutánzó szó családjába tartozik, mint a *kocogtat*, *kocódik*, és majd csak később alakultak ki a mozzanatos *koccan* és *koccint* alakjai. Arany tehát a régebbi *kocint* alakot indokoltan használta. Nem beszélve arról, hogy a jambus is ezt kívánja!

Változatos és tanulságos lehet a *tetteidet* szó sorsa is. Kétségtelennek tűnik, hogy Arany így írta (látszik a kéziratban, hogy maga szúrja bele az *i*-t), több régi kiadás is így hozza, de van egy 1928-beli, amelyben *tettidet* a szó alakja, s ennek előszavát éppen Voinovich Géza írta, ám az ő „kritikai” kiadásában mégis *tetteidet* található, s az utána következő kiadásokban is ez az uralkodó szóalak. Kivéve némely iskolai szöveggyűjteményt, ahol viszont a *tetteid* alak áll, így a 70-es években használatos halványsárga

színűben is. Talán ennek szerkesztője úgy gondolta, hogy ha ebben a sorban: „*Hol van, ki zengje tetteim*” nincs az utolsó szó végén tárgyrag, akkor emitt is jó lesz anélkül. A meg-megbicsakló közléseknek bizonyára az az oka, hogy az a verssor, amelynek a végén van a *tetteidet* szóalak, az csakugyan egy szótaggal hosszabb, mint pl. a vers közismert legelső sora:

„*Edwárd király, angol király*” 8 szótag

„*Itt van, király, ki tetteidet*” 9 szótag

Ez valami tévedés? Vagy szabálytalanság? Nem! Jogosságának két magyarázata is lehet. Az egyik az, hogy itt a költő talán a szóban lévő *ei* hangkapcsolatot egy szótagúként, mintegy diftongusként alkalmazza, ami szokatlannak tűnhet, de nem példátlan költői megoldás Aranyánál. Ugyanezt látjuk az *Emlények* című versben is: „*Behantozatlan áll Hamvai fölött a hely.*” Egy harmadik helyen (*Gondolatok a béke-kongresszus felől*) Arany szintén a jambikus lejtés miatt a kettős magánhangzó második tagja fölé kis kalapjelet tesz, ezt a régi kiadások így is nyomják, az újabbak egyszerűen füttyülnek a ritmusra, elhagyják a jelet:

*Nem lophat-é megint egy új
Prometheusz égi lángot*

A másik magyarázat a *tetteidet* szavának fenti problémájára az Aranyra jellemző vers-technikából is adódhat. A versszakok többnyire négyes és hármas jambusokból, illetve spondeusokból állnak, tehát a kérdéses sorban elvileg nyolc szótagnak kellene lenni, ez adódik a négy két szótagos verslábból. Amint láttuk, a kérdéses sorban pedig kilenc szótag van. Ámde ha megvizsgáljuk az egész verset, bizony találunk máshol is nyolcnál több, mégpedig tíz szótagos sorokat:

Ti urak, ti urak! hát senkisé 10 szótag

Kocint értem pohárt?

Ti urak, ti urak!... ti velsz ebek! 10 szótag

Ne éljen Eduárd?

Ez a *Ti urak* három szótagos versláb, nem jambus, hanem anapesztus: Ti u-rak: v v –. Ugyanígy felfoghatjuk a *tetteidet* utolsó három szótagját is. E kétféle szótaghosszúságú versláb vegyes használata sem idegen Aranytól, sőt többször megfogalmazta, hogy a teljesebben egyenletes ritmusú verssorok unalmasak lehetnek, helytelenítette az egyforma katto-gást. (Sőt nemcsak a ritmusban, hanem a hangzásban is annyira ügyelt a változatosságra, hogy például a *felegyenesedék* helyett ezt írja: *főlegyenesödék*, pedig egyébként az ö-zés távol állt nyelvhasználatától.) Mindenképpen helytelen tehát az utólagos rövidítési próbálkozás, hiszen minden bizonnyal itt is a változatosságra törekvés vezethette a költőt. Ennek jelet vélem abban is, hogy e helyett a pattogó: *Vadat s halat* helyett így írta: *Vadat és halat, mi az ég alatt*. Lám, ez a sor is tíz szótagos. Arany egyébként Szász Károly egyik művének bírálatában kifejezetten úgy fogalmaz, mintha a fenti problémát indokolná: „*Nem árt a rhytmusnak, ha több szótag adatik ugyan, de az ütemek száma annyi marad, ha például spondeus (– –) helyett anapaestus (v v –) jő.*”

Arany munkásságában számtalan jelét adta annak, hogy őt is foglalkoztatta a nagy költők gyakori kételye: megérti-e, helyesen értelmezi-e saját kora s még inkább majd a jövő embere mindazt, amit alkotásaiba belesűrített, ezért készített – főként nagy elbeszélő műveihez – magyarázatokat is. Ezt látjuk a *Toldiban* is, ahol ma is lapalji jegyzetként közlik a költő saját szómagyarázatait. De ellátja magyarázattal *Az elveszett alkotmányt* is, a *Buda halálát* is, a *Toldi szerelméhez* pedig terjedelmes „Glosszárium”-ot készít, amelyben a magyarázatra szorulóknak gondolt kifejezéseket értelmezi. (Sajnos egyetlen kiadónak sem jutott még eszébe, hogy e Glosszárium nagyon hasznos magyarázatait a műben ott közölje az olvasóval, ahol szüksége van rá, ezeket csak külön, az egész mű végén ábécébe rendezett jegyzékben lehet keresgetni.) Természetes azonban, hogy az idő múltával s benne a műveltség és a nyelv változával ma egyre több magyarázatra van szükség ahhoz, hogy minden kifejezést megérthessen az olvasó.

Arany művei – különösen balladái – már megjelenésük idején értelmezési vitákat váltottak ki mind az irodalom művelői, mind az olvasóközönség körében. *Az egri leány* című ballada *maró* szavát Lehr Albert a költő csinálmányának vélte, később Greguss Ágost „kánya-féle” madárnak mondta, végül Visky Károly megtalálta Hermann Ottó madártani könyvében: „vándor-sólyom”. A *Tetemre hívás* megjelenése után pedig a költő azonnal levelet kapott egy hölgy olvasójától, aki el akarta szavaltatni valakivel, ám az „*Állata őrzeni*” kifejezés első szavát sem értette, sajtóhibának gondolta. A költő válaszában próbálta magyarázni a ballada némely kifejezéseit, majd a levél végére odairta: „szavalásra könnyebben és első hallásra megérthető költeményt ajánlanék.”

Sajnos a költőhöz már nem fordulhatunk magyarázatért, kénytelenek vagyunk a kiadásokra, szótárakra és főként a józan észre támaszkodni. Voltaképpen három olyan kiadása van Arany költői műveinek, amely többé-kevésbé részletes, a költő jegyzeteinél sokkal bőségebb magyarázatokat is ad. Egyik a már emlegetett Voinovich-féle kritikainak nevezett kiadássorozat (1951–53), másik a Magyar Klasszikusok-sorozat *Arany válogatott művei* (1953), a harmadik az Osiris Kiadó 2006-os kiadása.

Az értelmezés alapja természetesen mindig maga a szöveg. Azt kell feltételeznünk, hogy Arany gondosan és pontosan fogalmaz műveiben, csak bízni kell benne, a szövegre kell figyelni. (Ő sokszor kifejezetten segíteni akar, ha úgy érzi, esetleg félre lehet egy-egy kifejezését érteni, pl. *kurzív* szedéssel kiemeli az olyan szót, amelyet szokatlan értelemben használ.) A félreértés azonban mindig fenyegeti az értelmezőt, hiszen Arany verseiben minden nyelvi apróságnak, jelnek, körülménynek jelentősége lehet.

Tanulságos a költő egyik öregkori versének értelmezése körüli bonyodalom.

MELYIK TALÁL?

Hogy melyik arcképem választom rajzai közzől?

Fényképíró úr! a botos és kalapost.

Mint maradó vendég ül s áll a többi nyugodtan,

Menni csak egy készül: útja van: ez leszek én!

Az Akadémiai Kiadónál 1951-ben megjelent „kritikai” kiadásban Voinovich jegyzete ehhez a vershez: „*A Kapcsos könyvben, alatta 30. III. 80. Arany utolsó fényképe; 1880-ban készült, Ellinger fényképésznél, az akadémiai tagok albuma számára.*” Ez a tipikus Voinovich-jegyzet, amely tényeket (a vers föllelhetősége, a fényképész neve, évszám) ugyan közöl, a vers értelmezésével nem törődik. (Megjegyzem: mivel Arany életrajzát tartalmazó művében Voinovich helyesen fogja föl a verset, bizonyára nem is tartja szükségesnek magyaráz-

ni a verset.) Csakhogy az „akadémiai tagok” kifejezés – úgy látszik – félrevezető lehet, és ha az lehet, akkor félre is vezet az, aki figyelmetlen.

Az érettségizők számára 1993-ban kiadott Matúra Klasszikusok (igen hasznos, sok fontos és érdekes tény, adatot tartalmazó) kiadvány közli a fényképet, amelyen az idős költő kalappal és bottal kezében áll, és ezeket a jegyzeteket: „Arany utolsó fényképe az akadémiai tagok albuma számára készült. *Fényképíró*: Ellinger Ede. *A többi*: az akadémikusok.”

A 2006-ban az Osiris Kiadónál megjelent legújabb kiadásban a vershez ez a jegyzet: „*arcképem* – Arany utolsó fényképe, amelyre ez a vers utal, az akadémiai tagok albuma számára készült. *Fényképíró úr* – fényképész úr, név szerint: Ellinger Ede. *A többi* – azaz a többi, lefényképezett akadémikus”.

Tehát a két utóbbi magyarázó félreértette a verset, mert a *többi* szó mögött az *akadémikusokat* érti. Nem figyeltek a vers első felére, ahol világosan kiderül, hogy a költő „*arcképem*”-et választ a fényképész „*rajzai közzől*”, tehát több képe készült, azokból emeli ki mint legjellemzőbbet (erre vonatkozik a vers címében a „*talál*” kifejezés!), tehát a „*botos és kalapot*”. Mindkét jegyzetíró csak a második disztichonra figyel, ennek alapján úgy képzelem(?), hogy a fényképész elküldte Aranyknak az összes akadémikusról készült képet, azokból a költő ráismer a sajátjára(?). Talán azért, mert az Akadémia főttkára volt, neki kellett volna az összes képet látnia? Csak ilyen félreértés alapján jött ki az az eredmény, hogy a „*többi*” az nem Arany többi fényképe, hanem a többi akadémikusé.

A dolognak azért jártam utána, mert nagykőrösi diákkorom óta ismertem a képet és a verset, eszembe sem jutott soha, hogy itt az a szó, hogy *többi* nem Arany-képeket jelent, hanem más akadémikusokat. Kerestem, és könnyen meg is találtam a saját felfogásom bizonyítékát. Az 1888-ban kiadott *Arany János hátrahagyott iratai és levelezése* I. kötetének 530. oldalán olvasható jegyzet szerint az Akadémia 1880-ban albumot adott ki az akadémikusok fényképével. Ellinger Ede fényképész négy különböző beállítású képet készített a költőről, ezeket elküldte Aranyknak, ő pedig az egyikről megírta a *Melyik talál?* című versét. Valóban „*találó*”, hiszen az indulófélben lévő öregembert ábrázolja, akinek ez lett az utolsó képe. (Itt a könyvben olvasható a másik három kép szóbeli leírása is.) A verset 1880. március 30-án írta, e hónap 2-án volt 63 éves, másfél év múlva, 1882. október 22-én halt meg. (Világosan nem derül ki, hogy ezt a 9. sz. jegyzetet ki írta, de némelyiknél ott van Gyulai Pál neve. Viszont a kötet bevezetőjét Arany László írta, tehát esetleg ő is lehet ennek a jegyzetnek az írója.)

Hogyan lehet e vers jegyzetét helyesen, a vers szövegéből kiindulva, egyértelműen megfogalmazni? Megmutatja Barta János a *Magyar Klasszikusok* III. kötetének jegyzetében: „*Aranyról 1880-ban készültek az utolsó fényképek. Egyikük álló helyzetben, bottal, kalappal a kezében ábrázolja a költőt; ez alá írta ezt a kis versikét.*”

9

A hét nagy kötetből álló *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára* (a továbbiakban: ÉrtSz.) egy-egy szó értelmezését igen gyakran Arany Jánostól vett idézettel támasztja alá, ami aláhúzza a költő jelentőségét az egész magyar szókincs szempontjából, ugyanakkor persze a sok szép veresszöveg javára válik a szótárnak is. Ez a nagy mű sok-sok tudós nyelvész szakember együttes munkálkodásával készült a múlt század közepén. Munkám során naponta forgatom, használom, eredményeit összevetem a magam elképzeléseivel, amelyek néha el-eltérnek az ott találhatóktól. A sajnálatosan tipikus értelmezési hibák valószínűleg abból következnek, hogy annak idején, amikor készült, sok ember cédulákra kiírt idézeteit mások helyezték el az egyes címszavak jelentésének alátámasztásául, és úgy

látszik, gyakran előfordult, hogy a cédulákon lévő idézet nem volt elegendő hosszúságú az illető szó helyes értelmezéséhez.

Az *oldalajtó* szó jelentésének megfogalmazása ez: „szobába, helyiségbe vezető ajtó”. Ehhez az idézet:

*„S ki, az oldalajtón, megeredt felvágva:
Anyja elől futván a messze világba.”*

Csakhogy a *Toldi szerelme* VI. énekének 40. versszakában a fenti idézet előtti sor így áll: „*Szõrre, hátára zökkene Pejkonak*”, tehát itt nem egy másik szobába vezető *ajtón*, hanem *oldalsó kapun* vágatott el Toldi.

Az ÉrtSz. *megmos* címszavának értelmezése: „(testrészt a felületén levő piszoktól vízzel) tisztára mos”. Az ide vonatkozó idézet Aranytól csak ennyi: „*Sebeit megmosta, beköté balzsammal.*” Csakhogy a teljes szövegkörnyezettel együtt Aranynál ez így áll a *Toldi szerelme* XII. énekének 39. szakaszában:

*De leirnom, mit gyónt, nem volna erányos [=tisztességes, illendő]
M megbocsátá bűnét – ha mi bűn volt – János,
Sebeit megmosta, beköté balzsammal:
Ama fogyhatatlan égi irgalommal.*

Tehát itt nem *vizes mosásról* van szó, és ez a balszam nem testi, hanem lelki sebekre vonatkozik.

Az ÉrtSz. *vemhedzik* szócikkében az értelmezés így szól: „(állat) vemhét a világra hozza, ellik”. Ehhez Aranytól az idézet:

„Vad ménes... Barangol a síkon, Etel vize mellett, / Vemhedzik a kanca.”

Csakhogy az idézet folytatása az eredeti versben: „...*viharos széllángtól, / Fene tátos-méntől, futosó villámtól.*” Tehát nem *ellik* a kanca, hanem *fogamzik*.

Ugyancsak a túl rövid idézet okozhatta a következő tévedést. A *ver* igénél ez az értelmezés: „személy... testrészt... többször erősen üt”. Az idézet azonban megint túl rövid a helyes értelmezéshez: „*Táncolt örömben, verte a bordáit.*” Ez a *Rózsa és Ibolya* című verses népmesében olvasható. Olvassuk is el az egész versszakot:

*Rózsa pedig tüstént a szívéhez kapott,
Attól félt kiugrik, noha csak mulatott,
Táncolt, örömben verte a bordáit,
Mint betyár a csárda folyó-gerendáit.*

Tehát nem a személy táncol itt, hanem egy ember *szíve táncol* örömben, az veri a bordáit, mégpedig belülről.

Az alábbi példában azt hiányolom, hogy az ÉrtSz. nem veszi észre az idézet áttételes jelentését. Persze nem is veheti észre a szótárszerkesztő, mert megint rövid az idézet, csak ezt a sort tartalmazza: „*Fél lábatok immár vagyon a kengyelbe*”. Az egész versszak viszont ez:

*Tudom én, áruló bennetek az elme,
Fél lábatok immár vagyon a kengyelbe’,
Buda király nektek, az ő szava, ennyi!
Pártos Eteléhez vágytok igen menni.*

Tehát nyilvánvaló, hogy itt nem szó szerinti egyik lábról és kengyelről van szó, hanem arról, hogy Buda látja: hívei már félig át is pártoltak Eteléhez, indulófélben vannak.

10

A helyes értelmezéshez az is szükséges, hogy elképzeljük a versben ábrázolt helyzetet. Láthattuk már föntebb a *sanda ló* esetében is: aki nem látott még vásári forгатagot, talán el is siklik a *ló* otléléte fölött.

Arany *A kép-mutogató* című verse bemutatja a régi korok egyik kedvelt látványosságát. Ez abból állott, hogy vásárokon, sokadalmakban póznákra vagy nagyobb sátor oldalára képeket erősítettek, amelyek sorban ábrázolták valamelyik érdekes történet egy-egy epizódját. A kikiáltó pálcával mutogatott a képekre, közben magyarázta az eseményeket. Az ÉrtSz. készítője két kifejezés magyarázatában is tévútra került, mert valószínűleg nem ismerte ezt a „régii idők mozióját”. Egyik tévedése a *rajz* szónál található, mert kifejezetten csak „vonalakkal való ábrázolás”-ként értelmezi. Márpedig láttuk a *Melyik talál?* című versben, hogy még Arany korában is mindenféle képi, sőt fényképes ábrázolást is jelenthetett, Toldi korában pedig még inkább. De ebben az idézetben:

„...Toldi, / Ki malomkövekkel hajigál a harcon,
Láttam is: egy ponyván mutaták, a rajzon”

a *ponyva* szó értelmezése is téves, amikor így szól: „földre terített ponyva, amelyre az árukat... kirakták”. Igaz, hogy vásárokon a földre terített ponyván árulták az értéktelegebb könyveket (innen ered a „ponyvairodalom” szónak lekicsinylő mai jelentése), de az idézet „mutaták a rajzon” kifejezése érzékelteti, hogy itt nem könyvről vagy egyéb apróságokról, hanem a sátorfára függesztett ponyvaanyagon lévő képekről van szó. (Ha a ponyva a „rajzokkal” a földön lenne, csak igen kevesen láthatnák.)

Ugyancsak a versbeli szituáció félreértését tapasztalom egy nagyon közismert vers, a *Családi kör* két kifejezésének értelmezésében. A kezdet közismert:

*Este van, este van: kiki nyugalomba!
Feketén bólingat az eperfa lombja,*

Az ÉrtSz. ott idézi ezt, ahol a *nyugalom* szót így értelmezi: „éjjeli pihenés, alvás”. Mivel a versben még ezután következnek a vacsorázás, a beszélgetés, a borsófejtés jelenetei, akkor ez az értelmezés legalábbis furcsa. Itt a *nyugalom* inkább csak a napi munka és a naplemente utáni elcsendesedést jelentheti, hiszen még nincs is éjjel. [Idekívánczik, hogy *este* szavunk eredete összefügg a nap lenyugtával, a látóhatáron *leestével*. Gertrudis a *Bánk bán*ban az ablakon kinézve mondja: „Napest”.] De az is téves, amit a *kitesz* ige értelmezésekor látunk, mert így szól: „belső helyiségen kívül levő... helye... teszi”. Nézzük a verset:

*Nem késik azonban a jó háziasszony,
Illó, hogy urának ennivalót hozzon,
Kiteszi középre a nagy asztalszéket,
Arra tálalja fel az egyszerű étket.*

Ugyanis a versből tudjuk, hogy kint már sötétedik, *belül* van a tűz is, a béna harcfi *belép*. Ezért az asszony az asztalt a helyiségen belül inkább csak a faltól kiteszi *középre*, hogy körül lehessen ülni, nem pedig ki, „helyiségen kívülre”, tehát az udvarra.

Igen furcsa, sőt nevetséges tévedés a következő: Toldi Bencének mondja: (*Toldi estéje* I. ének 40. vsz.)

*Pincémben tekerd ki a bedagadt csapot
S hozz öreg bort, attól ifju kedvet kapok*

Az ÉrtSz. a *kiteker* igét így értelmezi: 'tekerve, nagyobb erő kifejtésével forgatva kivesz, kiránt vmit'. Csak el kell képzelni, mi történik, ha Bence nem *kinyitja*, hanem nagy erővel *kirántja* a csapot a hordóból.

Ugyancsak tévesnek tartom a következő idézetben a *kelletlen* szó értelmezését. Emlékezzünk a Toldinak arra a jelenetére, amelyben Toldi György az öccséről érdeklődik anyjától: „*Hát a másik hol van?*” Toldiné válasza:

*„Szénát hord szegényke künn a béresekkel,
Hívatom –” de György úr ezt rikoltja: „Nem kell!”
Erre következik:
Ím azonban kelletlen, hivatlan
A fiú betoppan; szive égő katlan (Toldi II. ének 8. vsz.)*

Furcsa, hogy az ÉrtSz. ennek az idézetnek a *kelletlen* szavát csak így értelmezi: *kelleetlenül*. Az rendben van, hogy magát a *kelletlen* szót pedig így: 'teherként elviselt, elvégzett, nem tetsző pl. munka', tehát amolyan ímmel-ámmal való cselekvés. Csakhogy ha ezt az értelmezést visszatesszük az idézetbe, az nincs rendben, mert ennek ellentmond már csak a „betoppan” kifejezés is, hiszen aki *kelleetlenül* mozog, arra nem mondjuk, hogy betoppan. Itt a fiatal Toldi Miklós lelkiállapotára nem a kényszeredett, „nem tetsző” cselekvés, hanem a fojtott düh jellemző, hiszen előzőleg „hé paraszt”-nak nevezték. Bizony itt a *kelleetlen* szónak nem a mai, hanem a régi nyelvben használatos, eredeti jelentése van jelen, ugyanis a *kell* szó fosztóképzős alakja ez, azt jelenti: 'akkor, amikor nem kell', tehát *váratlanul*, és ezt megerősíti mellette a „hivatlan” szó is.

Zrínyinél ugyanilyen régi értelmezésű fosztóképzős szóalak fordult elő, amikor olyasmiről ír, hogy a jó hadvezér *véletlen* találja az ellenségét. A *véletlen* szó mai értelmében ez a hadvezér tájékozatlanságát jelentené, hiszen nem tudja, hol az ellenség, csak véletlenül talál rá. De Zrínyi is a régi értelemben használja: 'akkor, amikor az ellenség nem is véli', tehát *váratlanul*.

Gyakran az az érzésem, hogy az ÉrtSz. szerkesztője nem vette figyelembe azt, hogy Arany jártas volt a századokkal előbbi magyar nyelvhasználatban, és ezt a tudását, vagy legalábbis a régi nyelv iránti érzékét, vonzalmát tudatosan felhasználta azokban az epikai műveiben, amelyek a múltban játszódnak, tehát tudatosan archaizál. Mondhatni: élvezettel alkalmazza a régi nyelv elemeit, otthonosan mozog körükben, főként az elavult szóalakokat illetően, amikor ezt írja a *Buda halálában*: „*Etelének is vűn* hírt Hilda futára*” (XII. ének 48. vsz.), majd ezt a jegyzetet fűzi hozzá: „*Vűn. Vive. *Jogos régi forma*”. A. J. (Ma már az ő jegyzetét is meg kell toldani a mai *vitt* szóalakkal, hiszen a *vive* is elavultnak tűnhet.) Ugyanígy örvendezik egy másik jegyzetében, amikor ilyen szót használhat versében: „*Esdőleg. Régi szép szó.*”

Ugyanúgy, mint Katona a *Bánk bán*-ban, ő is két nyelvi rétegből merít, amikor a régi kor nyelvi hangulatát festi: a régi nyelvből és a népi, illetve tájnyelvből.

Lássunk két példát arra, hogy az ÉrtSz. tévesen értelmezi Arany kifejezését, mert nem veszi figyelembe, hogy a költő a régi korhoz igazította itt most nem a szó alakját, hanem a jelentését. Emlékezetes jelenet ez a *Toldi* III. énekében, közvetlenül Miklós gyilkosságba esése előtt:

*Toldi György meg, amint torkig itta-ette,
Egy öreg karszékebe úr-magát vetette,
És az eresz alól gyönyörködve nézi,
Hogyan játszadoznak csintalan vitézi.*

Képzeli el a tekintélyes Toldi család ősi házát, a királyi „tányérváltó” Toldi Györgyöt az öreg karszékeben. És feje fölött azt az ereszt, amelyet az ÉrtSz. így határoz meg: „a tető kinyúló része”. Azt el tudom képzelni, hogy a *Családi kör* denevére ilyen „tetőből kinyúló” eresz körül csapong, de Toldi Györgynek még a karszéke sem fér el ilyen eresz alatt – ha odaülne egyáltalán. Ahol György főúr ül, az *tornác* vagy legalábbis *pitvar*, ez illik a Toldi-házhoz. A nyelvtörténeti szótárban is, a tájszótárban is megtalálható, hogy az *eresz* szónak régen is megvolt és a tájnyelvben ma is megvan ez az értelmezése.

A másik hasonló példát a *fok* szó régi jelentésének vizsgálata során találtam. Az ÉrtSz. két alapjelentését, és ezeken belül összesen tíz jelentésárnyalatát ismeri a szónak, de ezek közé sehova nem illik be az a régi értelme a szónak, amelyet Arany többször is használ műveiben. Ez az ősi jelentés így fogalmazható meg: „nagyobb vízhez vagy víztől vezető kis csatorna, árok, ér”. Ezt az értelmet őrzik ezek a helynevek is: Siófok, Dráva-fok, Foktő. (Ebben az értelemben és *fuk* alakban szerepel a szó a *Tihanyi Alapítólevél*ben is.)

Arany ilyen pasztikusán használja ki ezt a régi jelentést a *Csaba királyfi*ban:

*Sok ember esett el aznap a két részen:
Négyszázezer bajnok, ha nem is egészen;
A fok, mely alig birt voln' el egy hajszálat,
Szekeret elsodró vérözönné áradt.*

Egy másik példában (*Az elveszett alkotmány V. ének*) átvitt értelemben alkalmazza a szót: a főhős a túlvilágon „*Látott bűnlakoló lelkek seregély sokaságát, / Melyek fokszerűen üriték poharát a keserőnek.* Itt a fokszerűen szó értelme: „*folyvást, bőségesen, egyfolytában*”.

Bizony sajnálatos, hogy ősi *fok* szavunknak és ezeknek az Arany-idézeteknek nincs helyük a *Magyar Nyelv Értelmező Szótár*ban.

11

Már az előző példában említettem azt a célravezető módszert, amelyet harmincévi szótárírói gyakorlatomban kezdettől fogva szem előtt tartok: hogy az idézetből kiragadott szó magyarázata csak akkor helytálló, ha az eredeti szövegbe beleillik, értelmes szöveget ad. Az ennek az elvnek fittyet hányó szómagyarázatok humoros értelmetlenségeket eredményeznek. Leginkább az Arany korában gyakori latin kifejezések magyarosítása során tapasztalok ilyen eseteket.

Arany egyik névnap-i köszöntőként írott versében ez olvasható:

*Élj soká, barátom, becses kontentumod
Szerinti napokat, míg e pályát futod.*

Mivel a latinban járatlan vagyok, megnézem a legújabb [Osiris] kiadás jegyzetét, ezt találom: „kontentumod = tartalmad”. Visszatéve értelme nincs: Élj becses tartalmad szerinti napokat. Szakemberhez kell fordulnom, aki feloldja az értelmetlenséget: a kontentum jelenthet *tetszést, megelégedést*. Így már van értelme, nyilván Arany is így gondolta a jókivánságot.

Egy másik helyen ezt írja a költő (amikor Vojtina verset küld valamelyik szerkesztőségnek):

*...megfizetted a levél díját,
Sőt olykor egy kis accidentiát
(Fertálybankót...)
Rekesztél a szerkesztőnek dohányra.*

Megnézem az Osiris kiadás-jegyzetét: „accidentiát = véletlenséget”.

Aligha lehetett valaha is olyan szerkesztő, aki a levélben küldött *véletlenség*ből dohányt tudott venni. Értelme nincs, tehát megint szakembernek kellett megoldania: *mellékes juttatást* „rekesztett” az illető a levélbe, így „korrumpálta” a szerkesztőt(!). Hogy itt csakis erről lehet szó, azt Arany világosan érzékelteti is a zárójelbe tett „fertálybankó” kifejezéssel.

A *nagyidai cigányok*ban az egyik szereplő rosszul jár a harcban:

*Köröskörnyül immár meg van rakva sebbel,
Mint az angol ember kaputrokja zsebbel;
Mindenik oly öblös, mindenik oly tákos...
Szegény Diridongó – oda van! világos!*

Először arra gondolok: ez a *tákos* sajtóhiba a *tágas* helyett. De nem, már a kéziratban is jól olvasható: *tákos*. Megnézem az Osiris-kiadásban, megvan a magyarázat: „haszontalan, ügyetlen”. Csakhogy értelme ennek a magyarázatnak nincs, az ember lehet haszontalan, ügyetlen, de a sebe aligha. Gondolom, talán tájszó lehet. A Szinyeyi-féle tájszótárban meg is találok – az ide nem illőt: haszontalan, ügyetlen. (Tehát a rossz magyarázat innen származik.) Tovább keresem az etimológiai szótárban: mi az a *ták*? Itt már mutatkozik eredmény: „folt, toldalék”, és ebből van a „tákol, összetákol”. A versbeli értelem tehát *toldalékos, bőséges, tágas*, de sajátos nyelvjárási alakban.

Az Osiris-kiadás magyarázója bizony a magyarázatait nem próbálta visszailleszteni a versszövegekbe. De hát, aki szerint a „törköly = azaz gabonából főzött pálinka”, az egyéb tévedések elkövetésére is képes.

12

Úgy tűnhet a fentiekből, hogy hiba hiba hátán, tévedés tévedés hátán jellemzi az Arany-kiadásokat és -magyarázatokat. Persze ez túlzás, minden könyvben rengeteg munka, törődés, gondosság van, de a hibák felismerése, a tévedések megismerése már előremutat, sokkal több a felületes belenyugvánál. Mindenesetre úgy érzem, hogy a sokaságból itt csupán kiragadott visszásságok – sajnálatosan bár, de – tulajdonképpen indokolják munkámat. Ugyanakkor rávilágítanak a szótárszerkesztés nehézségére, e munka buktatóira is.

A szövegek pontatlanságait arra hivatott szakembereknek kell orvosolniuk, véglegesíteniük, akik hozzáférnek a szükséges perdöntő dokumentumokhoz, adatokhoz, és remélhetőleg meg is teszik a költő születésének 200. évfordulójára, 2017-re.

Magam arra törekszem, hogy a készülő szótár révén a verses művek Arany-szavainak tőlem telhető legpontosabb értelmezésével segítsem méltán ünnepelni majd a bicentenáriumot, ha sorsom engedi. Haladgatok Arany lányomának porában úgy, ahogyan maga is írta: „Ha későn, ha csonkán, ha senkinek: írad.”